

## ARBEIDSMARKTSTRATEGIEËN IN DE BELGISCHE MIJNINDUSTRIE TOT 1940

### **Labour market strategies in the Belgian mine industry until 1940**

*This article analyses the composition of the labour force in the Belgian mining industry from the early nineteenth century until 1940. The recruitment of labour and the settlement of workers in the mining profession are analysed within changes in the economic structure of Belgium. Also the organisation of work, technological innovations, social ambitions and political factors had an input in how this work force changed during this time period.*

*In the mining industry a core of miners assured basic production, while peaks in demand were met by hiring casual labourers. The mining companies had great difficulties to assemble a stable and full-time body of manpower to assure permanent extraction. During the nineteenth century peasants from the Walloon countryside grudgingly resigned themselves to the new industrial order. At the end of the nineteenth century the Walloon miners, by then miners since generations deserted the mines and were replaced by Flemish peasants. The availability of cheap transport, due to political considerations, enlarged considerably the choices available to the labour surplus in the Flemish countryside. They commuted on a weekly and increasingly daily basis to the cities and industrial basins. The loyalty of the Flemish workers to the mining profession was remarkably limited. The desertion of Walloon miners called however for the immigration of a settler population. The mining companies resorted to recruiting foreign labour. At the end of the interwar period foreign labour had become an indispensable part of the labour force in the Belgian mining industry.*

Dit artikel biedt een overzicht van de aanwerving en stabilisatie van arbeidskrachten in de Belgische mijnindustrie vanaf de negentiende eeuw tot 1940. Niet iedereen die aan de slag ging in de mijnindustrie 'vestigde' zich permanent in deze industrie. Het aandeel van tijdelijke en permanente arbeidskrachten binnen de mijnindustrie fluctueerde in de loop der tijd. De wisselende samenstelling van de arbeiderspopulatie in de mijnindustrie kan worden verklaard door economische en technologische ontwikkelingen, maar ook door de arbeidsmarktstrategieën van werkgevers, werknemers en de staat. Daar steenkool in de negentiende eeuw de basis van de industriële

revolutie vormde, werd de mijnindustrie een strategische industrie. In plaats van alleen op piekmomenten, moesten de mijnen voortaan het hele jaar door beantwoorden aan een steeds stijgende vraag. De bedrijven hadden bijgevolg behoefte aan een groeiend aantal arbeiders die bovendien permanent in dienst moesten zijn. Het aantal mijnwerkers in België nam toe van 30.000 in 1830 tot 180.000 in 1930. De Belgische steenkoolindustrie was geografisch verspreid over vijf steenkoolbekkens. In het noorden, in het Vlaamse deel van België, begon de ontginning van het Kempisch steenkoolbekken pas na 1917. In het zuiden van het land waren er de steenkoolbekkens van Luik, Charleroi, het Centrum en meest westelijk gelegen, de Borinage. Ook de soort kolen, die gedolven werd, verschilde per bekken. De Limburgse mijnen en die in het Centrum en de Borinage leverden hoogwaardige steenkool voor industrieel gebruik. De twee andere bekkens, Luik en Charleroi, haalden voornamelijk inferieure steenkool voor huishoudelijk gebruik op.

De Belgische steenkoolindustrie werd vanaf de negentiende eeuw gekenmerkt door een kapitaalsconcentratie. De Generale Maatschappij, de belangrijkste holding van het land, beheerde in het midden van de negentiende eeuw reeds een derde van de steenkoolindustrie. Het arbeidsbeleid van de verschillende mijnbedrijven onder de hoede van de Generale werd op elkaar afgestemd. Tijdens de 'Grote Depressie' (1875-1895) versterkte die concentratie van kapitaal zich, hoewel familiale ondernemingen, gedeeltelijk verbonden met staalbedrijven die zich wilden verzekeren van energietoevoer, belangrijk bleven. Familiale mijnbedrijven waren zelfs overheersend in het steenkoolbekken van Luik. Na de Eerste Wereldoorlog werd de Bank van Brussel een tweede belangrijke speler in de Belgische mijnindustrie. Omstreeks 1935 controleerde die een vierde van de industriële steenkoolproductie. Door die kapitaalsconcentratie en de selecte groep van mijningenieurs waaruit het management werd gerekruteerd, vond er intensief overleg plaats over het arbeidsbeleid binnen de holdings, maar ook op het niveau van de mijnbekkens en zelfs op het Belgische niveau.<sup>1</sup> Vooral de onderhandelingen met de Belgische overheid leidden tot een toenemend overleg rond arbeidsbeleid binnen de Belgische mijnindustrie. De Belgische staat speelde een steeds belangrijker rol in de regulering van de arbeidsmarkt. Alhoewel in de negentiende eeuw de Belgische staat vanuit een liberaal gedachtegoed werd geleid, weerhield dat de politieke elite er niet van om te interveniëren op deze arbeidsmarkt. Deze interventie werd nog beduidend versterkt door de twintigste-eeuwse corporatieve staat. Gedurende deze lange periode ontwikkelden

---

1. G. Kurgan-Van Hentenryk en J. Puissant, 'Die Industriellen Beziehungen im belgischen Kohlenbergbau seit dem Ende des 19. Jahrhunderts', in: G.D. Feldman en Klaus Tenfelde (eds.), *Arbeiter, Unternehmer und Staat im Bergbau. Industrielle Beziehungen im internationalen Vergleich* (München 1989) 220-255.

de werkgevers en de staat, soms in overleg, soms in confrontatie, diverse strategieën om mijnwerkers aan te werven en te behouden.

De arbeiders waren niet enkel het lijdend voorwerp in deze aanwervings- en stabilisatiestrategieën, maar gaven zelf vorm aan hun arbeidsloopbaan. De actieve rol van arbeid werd het duidelijkst in de twintigste eeuw, toen de zelforganisatie van werknemers in vakbonden leidde tot een geïnstitutionaliseerde vorm van belangenvertegenwoordiging van de arbeid.

### **Lokale en regionale aanwerving en het ontstaan van een beroepstraditie (1830-1890)**

De Borinage was het oudste steenkoolbekken. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, toen de Belgische industrialisatie op gang kwam, verdubbelde het aantal mijnwerkers daar van 12.000 in 1830 tot 25.000 in 1860. De meeste werknemers waren afkomstig uit nabijgelegen dorpen. Vele kleine boeren streefden ernaar om hun inkomen uit kleinschalige agrarische activiteiten aan te vullen met een inkomen uit de industrie.<sup>2</sup> Het steenkoolbekken van het Centrum en het oostelijke deel van het bekken van Charleroi leverden ook industriële steenkool en kenden in de eerste helft van de negentiende eeuw een gelijkaardige evolutie. In de jaren 1860 ging de steenkoolproductie in Charleroi die van de Borinage overtreffen. De meeste mijnen in Charleroi en Luik leverden evenwel huishoudelijke steenkool, waardoor in deze bekken geen spectaculaire stijging van het aantal werkkrachten te noteren valt. Het totaal aantal arbeiders in de Belgische mijnindustrie steeg van 30.000 in 1830 tot ongeveer 65.000 halverwege de negentiende eeuw.

De mijndirecties in de steenkoolbekken van Luik, Charleroi en het Centrum kampten met heel wat meer moeilijkheden bij de aanwerving van mankracht dan die in de Borinage. Dit was het gevolg van het heterogene karakter van deze industriële gebieden. De metaalindustrie was aantrekkelijker voor de plaatselijke inwoners. Omdat de jongens meer alternatieven hadden, onder meer in de metaal- en glasindustrie, werkten er in het bekken van Charleroi gedurende de jaren 1840 beduidend meer meisjes dan jongens in de mijnen.<sup>3</sup> Door het ontoereikende lokale arbeidsaanbod waren deze steenkoolmijnen afhankelijk van een continue immigratie. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw trok de mijnindustrie van deze drie bekkens arbeiders aan uit

2. H. Watelet, *Une industrialisation sans développement. Le bassin de Mons et le charbonnage du Grand-Hornu du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle* (Ottawa 1980).

3. Ministère de l'Intérieur, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, 2 (Brussel 1846) 259; Emile Stainer, *Histoire commerciale de la métallurgie dans le district de Charleroi de 1829 à 1867* (Charleroi 1873) 94; E. Harzé, *La crise charbonnière en Belgique* (Brussel 1886) 17.

de wijde omtrek. Immigranten van de Duitse grensstreek en uit aangrenzende Vlaamse gebieden (Oost-Vlaanderen en Limburg) immigreerden naar de Waalse mijnen.<sup>4</sup> Het aanbod van Vlaamse arbeidskrachten was een gevolg van de desintegratie van de Vlaamse gecommmercialiseerde dorps economie bestaande uit keuterboeren en een rurale vlasindustrie. Industrialisatie en een onvoldoende agrarische productiviteit in verhouding tot de demografische groei dwongen de Vlaamse rurale arbeidskrachten om een inkomensbron buiten de lokale gemeenschap te zoeken.<sup>5</sup>

De aantrekkingskracht van de mijnen oversteeg de taal- en landsgrens, maar de rekrutering bleef niettemin beperkt tot een regionale ruimte. In het begin van de negentiende eeuw was mijnarbeid door het seizoensgebonden karakter ervan een uitstekende aanvulling op de landbouw. Werken in de mijn sloot perfect aan op het ritme in de landbouw. De productie lag 's winters in de mijnen hoger dan in de lente wanneer het werk op het land begon. Niet alleen boeren, maar ook mensen in andere beroepen opteerden voor een gemengde beroepsstatus, een meer voorkomend kenmerk op de arbeidsmarkt in de eerste helft van de negentiende eeuw. Bouwvakkers gingen ook over tot mijnwerk in de winter en zelfs wapensmeden gingen af en toe werken in de mijnen.<sup>6</sup> Omdat de vraag naar steenkool nog steeds vooral beperkt bleef tot de winterperiode, waren deze tijdelijke arbeidsprestaties niet problematisch.<sup>7</sup> De bedrijven konden zo inspelen op de grote vraag naar steenkool in de winter, zonder kapitaal te moeten immobiliseren.

4. In 1876 werd op het totaal aantal mijnwerkers (25.723) in het Luikse bekken 13,3 procent beschouwd als Vlamingen en 9 procent van buitenlandse nationaliteit, waaronder 1.411 Duitsers. *Rapport sur la situation de l'industrie minérale et métallurgique dans la province de Liège pendant l'année 1876*, 31-32, geciteerd in: H. Delrée, 'Main d'oeuvre étrangère en 1876. Extrait du rapport sur la situation de l'industrie minérale et métallurgique dans la Province de Liège pendant l'année 1876 par M. Jules Van Scherpenzeelthim', *Bulletin de la Société Le Vieux-Liège* 213 (1981) 57-58. Voor een kritische analyse van de cijfers betreffende de tewerkstelling in de mijnindustrie zie de technische nota in F. Caestecker, *Alien policy in Belgium, 1830-1940. The creation of guest workers, refugees and illegal aliens* (niet gepubliceerd doctoraat Florence 1994) 600-602; De gemeente Châtelet (bekken van Charleroi) registreerde 264 mijnwerkers als nieuwe inwoners tussen 1856 en 1869, 38 procent van hen was geboren buiten een straal van 20 kilometer. T. Eggerickx, *La dynamique démographique et la transition de la fécondité dans le bassin industriel de la Région de Charleroi de 1830 à 1910* (Brussel 2004) 251.

5. Vgl: E. Vanhaute, "So worthy an example to Ireland". The subsistence and industrial crisis of 1845-1850 in Flanders', in: Cormac O'Grada en Eric Vanhaute (eds), *When the potato failed: causes and effect of the last European subsistence crisis* (Turnhout 2006).

6. R. Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège xvii-xxe siècles* (Parijs 1988); M. Oris, 'Les électeurs du Conseil de l'industrie et du Travail de Liège en 1905: composition et origine d'un "prolétariat" urbain', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 68 (1990) 397-432, 861.

7. N. Caulier-Mathy, 'La composition d'un prolétariat industriel. Le CM. de l'entreprise Cockerill', *Revue d'histoire de la sidérurgie* 4 (1963) 207-222, 210; Watelet, *Une industrialisation sans développement*, 275; Ministère de l'Intérieur, *Enquête*, 3, 43.

Naarmate de vraag naar industriële steenkool het hele jaar door bleef aanhouden, waren de werkgevers niet langer te vinden voor seizoensgebonden mijnarbeid. Mijnbedrijven moesten een stabiele en voltijdse groep arbeidskrachten ter beschikking hebben om de ontginning continu te verzekeren. De boer-mijnwerker moest plaats maken voor de beroepsmijnwerker, een industriële arbeider die voor zijn levensonderhoud uitsluitend afhankelijk was van de mijn. De traditionele band tussen de mijnindustrie en de rurale wereld moest verbroken worden. Het uiteindelijke doel van de werkgevers was een mijnwerkerstraditie in het leven te roepen die een duurzaam aanbod van arbeidskrachten zou verzekeren, zowel in de zomer als in de winter, maar ook voor de volgende generaties.

Financiële en materiële voordelen moesten werknemers aan de mijn binden. Om een stabiele mijnwerkersloopbaan aantrekkelijk te maken, kregen gekwalificeerde mijnarbeiders een relatief hoge beloning. Daarbovenop waren er ruime tewerkstellingsmogelijkheden voor de andere familieleden. Ook vrouwen konden een inkomen verdienen in de mijnindustrie. In 1869 was zeven procent van de werkkrachten vrouw en ouder dan zestien jaar. Vrouwen verlieten meestal de mijnen zodra ze trouwden.<sup>8</sup> Cruciaal voor de mijnwerkersgezinnen waren de mogelijkheden tot kinderarbeid in de mijnindustrie. In 1869 was twintig procent van de werkkrachten in de Belgische mijnindustrie – op dat moment 80.000 personen – zestien jaar of jonger. Het aandeel van de jongens bedroeg dertien procent.<sup>9</sup> Hoewel vrouwen en kinderen minder verdienden dan de volwassen mannen, droeg hun inkomen toch bij tot de welvaart van het gezin. De arbeidsorganisatie paste bij het familiale karakter van de mijnarbeid. De jongens en adolescenten leerden het vak van hun vader. Deze familiale opleiding was ook mogelijk doordat mijnwerkers heel wat autonomie in de mijn hadden.<sup>10</sup> Omwille van het hoog aantal productie-eenheden mengde de opzichter zich weinig met het werk zelf. Elk mijnwerkersteam had zijn eigen afdeling en de werkteamleider betaalde zijn werkmakers. Alleen door het inkomen te koppelen aan de productiviteit kon er een minimum aan discipline bereikt worden. Directe controle van arbeid was nauwelijks mogelijk.<sup>11</sup>

8. P. Hilden, *Women, work and politics: Belgium, 1830-1914* (Oxford 1993); S. Pasleau, 'La femme, un acteur à part entière de l'industrialisation. Seraing, 1846-1880', *Revue du Nord* 347 (2002) 615-632, aldaar 620-622; Leen Roels, "'In Belgium women do all the work", arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende- begin twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* xxxviii (2008) 45-86.

9. J. Neuville, *La condition ouvrière au XIXe siècle* (Brussel 1976) 207, zie ook tabel 1.

10. Ph. Mottequin, *Réunions du comité des directeurs des travaux des charbonnages du Couchant de Mons patronnés par la Société Générale* (Leuven 1973) 173 en 290; H. Wouters, *Documenten betreffende de Geschiedenis der Arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale (1866-1880)* (Leuven en Parijs 1971) 719.

11. Mottequin, *Réunions* 22; H. Wouters, *Documenten betreffende de geschiedenis van de Arbeidersbeweging (1831-53)* (Leuven en Parijs 1963) 987, Ministère de l'Intérieur, *Enquête*,

De uiteindelijke test voor de levensvatbaarheid van een industrieel mijnproletariaat vond plaats tijdens een economische neergang. Tijdens deze moeilijke jaren realiseerden de werkgevers zich dat werkzekerheid nodig was om stabiliteit in hun personeelsbestand te verzekeren. Door de invoering van tijdelijke werkloosheid – een goedkope oplossing voor de mijnbedrijven – waren de mijnwerkers verzekerd van een inkomen, ook al daalde hun levensstandaard. Tijdens deze moeilijke jaren bleek mijnarbeid een zekere bron van inkomen. De mijnen in het Centrubekken en Charleroi hielden hun kern van mijnwerkers aan de slag gedurende de crisis van de jaren veertig, terwijl ze in de Borinage ontslagen werden.<sup>12</sup> Deze kortetermijnvisie van de Boreinse werkgevers werd bijgesteld in de tweede helft van de negentiende eeuw.<sup>13</sup> In de tweede helft van de negentiende eeuw bleven de lonen van de ondergrondse mijnwerkers afhankelijk van de economische conjunctuur, maar een economische neergang had minder invloed op de beloning dan economische groei.<sup>14</sup>

De werkgevers boden niet alleen bescherming tegen een economische crisis, maar de mijnwerkersloopbaan voorzag ook in een bescherming tegen armoede op oudere leeftijd. In de negentiende eeuw bood de mijnsector aan zijn kernpersoneel een levenslange loopbaan aan. Jongens die in de mijn met een baan bovengronds begonnen, gingen als adolescenten ondergronds werken; als de fysieke kracht verminderd was, keerden ze terug bovengronds.<sup>15</sup> Het mijnwerkersberoep had nog meer bescherming te bieden. In de jaren zestig, de bloeiperiode van het liberalisme, drong de Belgische staat bij de werkgevers sterk aan op ziekte- en ouderdomsuitkeringen voor mijnwerkers. Dit uitzonderlijk staatsinitiatief moet gezien worden als een strategie om bepaalde beroepsgroepen te stabiliseren en te bevorderen. Analoge initiatieven nam de staat voor het spoorwegpersoneel en de ambtenaren. De werkgevers in de mijnindustrie gingen op deze vraag in en richtten in elk bekken een voorzorgskas op, waarmee zij, weliswaar op een arbitraire wijze,

3: 103; J. Demaret, 'Application des procédés mécaniques à l'abattage de la houille et aux travaux de la pierre', *Annales des mines* 21 (1920) 971-1057, 1013.

12. Ministère de l'Intérieur, *Enquête*, 2: 244, 275 en 289.

13. Mottequin, *Réunions* 343.

14. P. Scholliers, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het Interbellum* (Brussel 1985) 24-25.

15. De mate waarin de mijnindustrie opvang voorzag voor zijn arbeidskrachten op oudere leeftijd moet nog verder onderzocht worden. Hiervoor moet er duidelijkheid zijn over de demografische karakteristieken van de (ex-)mijnwerkers. In 1885 was 4,7 procent van de mijnwerkers boven de 55 en 1,8 procent was ouder dan 60, maar deze cijfers hebben enkel waarde bij kennis van de levensverwachting van de mijnwerkers en hun arbeidsvermogen op oudere leeftijd. J. Puissant, *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage* (Brussel 1982); H. Wouters, *Documenten (1831-53)* 989-990.

ziekte- en ouderdomsuitkeringen voor hun personeelsleden financierden.<sup>16</sup> De werkgevers gingen soms nog verder om de instroom en de vestiging van werkkrachten te bevorderen. Via een paternalistisch arbeidsbeleid probeerden sommige werkgevers de mijnwerkers loyaliteit ten overstaan van het bedrijf bij te brengen. Een dergelijk paternalistisch beleid kwam vooral tot stand in bekkens met permanente arbeidstekorten.<sup>17</sup>

In de loop van de negentiende eeuw veroorzaakten economische en politieke ontwikkelingen een aanhoudende immigratie naar de mijnbekkens. De meeste immigranten, die voor het eerst in de mijnindustrie aan de slag gingen, hadden geen verleden als industriearbeider. Zij begonnen als boerenmijnwerkers, verrichtten ongekwalificeerde jobs en zagen hun toekomst niet in de mijnindustrie.<sup>18</sup> Slechts een minderheid van immigranten bleef trouw aan de mijnindustrie. Deze kern van mijnwerkers verzekerde de basisproductie, terwijl op piekmomenten in de vraag naar steenkool losse arbeiders werden ingehuurd. We hebben weinig informatie over die vlottende massa van nieuwkomers, maar zijn beter geïnformeerd over diegenen die zich permanent hadden gevestigd.

In de Borinage, dat eenzijdig van de mijnindustrie afhankelijk was, vestigden de plaatselijke rurale loonwerkers zonder eigen grondbezit zich met relatief enthousiasme in het beroep van mijnwerker. Voor hen was mijnarbeid een interessant alternatief voor loondienst op een landgoed omdat het beter betaald werd en meer werkzekerheid bood.<sup>19</sup> In het midden van de negentiende eeuw waren de Boreinse mijnwerkers geëvolueerd tot een stabiele (en erg vruchtbare) beroepsgroep.<sup>20</sup> De mijnbedrijven in de Borinage waren ervan overtuigd dat de stabilisatie van hun arbeiders gebaat zou zijn met een disciplinerende macht. Het Boreinse mijnpatronaat, gepatroneerd door de Generale Maatschappij, drong er bij de Belgische overheid op aan om het werkboek opnieuw in te voeren. De verplichting om dit document bij een sollicitatie voor te leggen, ging terug tot de Napoleontische tijd. De

16. J. Michel, *Le mouvement ouvrier chez les mineurs d'Europe occidentale* (Grande Bretagne, Belgique, France, Allemagne). *Etude comparative des années 1880 à 1914* (Thèse de doctorat Université de Lyon 11 non éditée Lyon 1987) 1611; L. Wautet, 'Accumulation et rentabilité du capital dans les charbonnages belges, 1850-1914', *Recherches économiques de Louvain*, 41: 3 (1975) 265-283, 278; Puissant, *L'évolution* 159.

17. De werkgevers in het Centrubekken boden een derde van hun werknemers huisvesting aan op het einde van de negentiende eeuw, terwijl in de andere bekkens dit aanbod duidelijk onder de twintig procent lag. Michel, *Le mouvement ouvrier* 210; Wouters, *Documenten (1866-1880)*, 371-373 en 492; Y. Quairiaux, 'Les grèves à Bois-du-Luc de 1865 à 1912', in: *Bois-du-Luc 1865-1985* (Den Bosch 1985) 105-125; J. Chapelle-Dulière, 'Les ouvriers du charbonnage de Bois-du-Luc au 19e siècle d'après leur livret de travail', in: *ibidem*, 77-103.

18. Zie onder meer H. Boëns-Boissau, *Traité pratique des maladies, des accidents et des difformités des houilleurs* (Brussel 1862) 8.

19. Mottequin, *Réunions du comité*, 218-219.

20. Puissant, *L'évolution*, 43-60; Michel, *Le mouvement*.

vroegere werkgevers noteerden in dit document hun appreciatie over de inzet en werkkracht van de betrokken arbeider. Deze verplichting was opgeheven tijdens de Belgische revolutie, aangezien de arbeiders deze administratieve verplichting als een vervelende inperking van hun mobiliteit op de arbeidsmarkt beschouwden. Onder druk van de mijnindustrie werd deze revolutionaire toegeving reeds in 1841 ingetrokken en tot 1883 moesten arbeiders in België bij het verlaten van het bedrijf en bij een aanwerving opnieuw hun werkboek voorleggen.

Niettegenstaande deze disciplinerende macht moesten de mijnbekkens van Charleroi, Luik en het Centrum veel langer een beroep doen op immigratie. Een onderzoek van immigranten die zich vestigden in het industriële bekken van Charleroi, daar huwden en kinderen kregen, leert dat interregionale migratie gedurende de negentiende eeuw belangrijker werd voor de stabilisering van de bevolking en, aangezien deze nieuwkomers vooral hun broodwinning vonden in de mijnen, ook voor de stabilisatie van het personeelsbestand in die industrietak. 57 Procent van de immigranten die geboren waren in 1823-1832 en die zich in Charleroi vestigden in het midden van de negentiende eeuw, waren afkomstig van een plaats die meer dan twintig kilometer verder lag. In de groep die geboren was tussen 1843 en 1862 en zich in Charleroi vestigde in de tweede helft van de negentiende eeuw was het aandeel van migranten uit verder afgelegen gemeenten al opgelopen tot 70 procent. Pas in de jaren 1880 begon de populatie zich te stabiliseren en konden deze bekkens grotendeels in hun eigen behoeften aan arbeidskrachten voorzien.<sup>21</sup>

Voor de werkgevers betekende deze stabilisatie dat mijnwerkersfamilies trouw werden aan de mijn, een loyaliteit die zich uitstrekte over generaties, van vader tot kind.<sup>22</sup> Op deze manier konden de mijnen gemakkelijk hun arbeid blijven verjongen. De traditionele mijnwerkersloopbaan begon op een vrij jonge leeftijd bovengronds. Na een tijd gingen de jongens ondergronds en uiteindelijk werden ze na een lang leerproces houwer. Deze kern van mijnwerkers verzekerde de productie. Omdat kinderen al op jonge leeftijd mochten werken in de mijn en zo bijdroegen in het gezinsinkomen, lag bij deze professionele groep de vruchtbaarheid opvallend hoog. In het midden van de negentiende eeuw daalde de huwelijksleeftijd van mijnwerkers, steeg hun

---

21. Michel, *Le mouvement*, 52-54; S. Pasleau, 'Caractéristiques économiques et démographiques du bassin de Seraing' in: René Leboutte en Jean-Paul Lehnens (eds), *Passé et avenir des bassins industriels en Europe* (Luxemburg 1995) 247-268; J. Remy, *Charleroi et son agglomération. Unités de vie sociale. Caractéristiques socio-économiques* (Brussel 1962); A. Delobelle, *Charleroi et son agglomération II Sociologie historique historique et structures religieuses* (Brussel 1962).

22. Van de 84 werkboeken uitgereikt tussen 3.9.1851 en 1855 in de Bascoup mijn (Centrumbekken), waren er 53 bestemd voor jongens jonger dan 11 jaar. R. Darquenne, *Chapelle-les-Herlaimont, son histoire, ses gens* (La Louvière 1981) 492.



huwelijksfrequentie en nam de grootte van hun gezinnen toe. De mijnwerkers werden een zichzelf reproducerende beroepsgroep.<sup>23</sup>

### De herstructurering van de arbeidskrachten in de mijnindustrie, 1890-1940

Op het einde van de negentiende eeuw kwam de erfelijke traditie van het mijnwerkersberoep onder druk te staan door nieuwe arbeidsmogelijkheden buiten de mijn. Deze breuk vond plaats juist op een ogenblik dat de vraag naar mijnwerkers als gevolg van technologische en politieke veranderingen steeg. Het aantal mijnwerkers explodeerde van 100.000 in 1890 naar 150.000 in 1910. Door technologische verbeteringen als de Engelse kachel en centrale verwarming werd steenkoolverwarming economischer en minder vervuילend. Huisbrandkool werd de brandstof ter verwarming van de woningen van de groeiende stadsbevolking. De bekkens van Charleroi en Luik, die vooral huisbrandkool opdolven, waren bijgevolg grotendeels verantwoordelijk voor de aangroei van het aantal mijnwerkers. Er waren ook politieke factoren in het spel. De overheid reguleerde meer en meer de arbeidsmarkt, waardoor de rekruteringsbasis van de mijnindustrie werd versmald. Vanaf 1892 mochten vrouwen tot 21 jaar niet meer ondergronds aan de slag en in 1911 werden alle vrouwen geweerd uit de ondergrondse mijnarbeid. In 1914 mochten jongens tot veertien jaar niet meer worden aangeworven. De oudere arbeiders werden gepensioneerd met de invoering van de verplichte ouderdomsverzekering. De arbeidsduur in de mijnen werd beperkt tot tien uur in 1891 en in 1909 tot negen uur voor de ondergrondse arbeid. Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog werd de achturedag ingevoerd.<sup>24</sup>

De achturedag was een uiting van de veranderende machtsverhouding tussen arbeid en kapitaal, waarvan de opstand van 1886 de aanzet had gegeven. Na dat massale oproer was de organisatiegraad van de mijnwerkers sterk verhoogd. Hoewel de mijnwerkers slechts vijftien procent van de Belgische arbeidskrachten uitmaakten, namen zij aan de vooravond van de oorlog de helft van het vakbondslidmaatschap voor hun rekening. De werkgevers probeerden deze nieuwe machtsfactor te negeren, maar de staat dwong hen de vakbonden de facto als gesprekspartner te erkennen. Een formele erkenning volgde na de oorlog.<sup>25</sup>

23. Eggerickx, *La dynamique démographique*, 352; Leboutte, *Reconversions* 307-311.

24. Harzé, *La crise charbonnière*; B.S. Chlepner, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique* (Brussel 1956).

25. Michel, *Le mouvement*; J. Michel, 'La fédération nationale des mineurs belges avant 1914', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 55 (1977) 425-473; Puissant, *L'évolution*; Kurgan-Van Hentenryk en Puissant, *Die Industriellen Beziehungen*; R.P. Rutten, *Nos grèves houillères et l'action socialiste d'après une enquête faite sur place* (Brussel 1900); G. Lagelain, 'L'évolution

## Massale migratie naar de mijnen

We beschikken vanaf 1912 over een instrument om de massale aantrekkingskracht van de mijnindustrie te meten. Met de verplichte ouderdomsverzekering was elke opening van een pensioenrekening een indicatie dat een arbeider was aangeworven die voor het eerst in de sector was tewerkgesteld. Hoewel in de periode 1912-1930 het totaal aantal mijnwerkers met slechts een paar duizend personen steeg, werden in die periode waarschijnlijk een half miljoen arbeiders voor het eerst ingeschreven in de mijnen. Alleen al in het bekken van Luik, waar een kwart van de totale mijnwerkerspopulatie van België werkte, werden tussen 1912 en 1930 134.760 nieuwkomers geregistreerd (grafiek 1). Het kleinere Centrubekken registreerde tussen 1913 en 1923 56.386 nieuwkomers zonder dat de totale mijnwerkerspopulatie in dat bekken toenam. Voor tienduizenden is mijnwerk blijkbaar een kortstondige ervaring geweest.<sup>26</sup>

De enorme vraag naar arbeidskrachten kon vooral worden gelenigd door de beschikbare arbeidsreserves in ruraal Vlaanderen aan te spreken. De blijvende hoge fertiliteit in Vlaanderen, samen met wijzigingen in de rurale economie, maakte deze nationale oplossing mogelijk. De traditionele rurale economie in Vlaanderen was ten dode opgeschreven omdat de graanprijzen daalden door de agrarische import en de huisnijverheid door de tweede industriële revolutie werd weggeconcurrerd. De Vlaamse keuterboeren zochten een aanvullende inkomstenbron en vonden die in de Waalse mijnindustrie. Zo kwam bijvoorbeeld in 1914 25 procent van het arbeidersbestand in het bekken van Charleroi (11.000 van de 46.472 mijnwerkers) uit Vlaanderen.<sup>27</sup> Die nieuwe instroom was vereenvoudigd door de subsidiëring van de treinabonnementen. Zeker na het oproer van 1886 wantrouwde de Belgische politieke elite de stad en de subversieve invloed op de massa die daarvan uitging. Dit staatsinitiatief leverde de industrie voldoende arbeidskrachten op zonder dat dit een breuk vereiste met het rurale milieu. Ook de agrarische belangen waren gediend met deze voorziening, aangezien de pendelende arbeiders

---

des salaires dans les mines belges depuis la convention de 1920', *Annales des Mines* (1949) 108-120.

26. Centrale syndicale des Mineurs du bassin de Liège, *Rapport et bilan*, 1927 41; 1928 45; 1930 68. Caisse de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs du Centre à La Louvière, *Rapport de la commission administrative sur les opérations de l'année 1913-1923*. In 1922 stelden de Limburgse mijnen 5.376 werknemers tewerk, maar sinds 1913 hadden ze al 9.313 nieuwe mijnwerkers geregistreerd. *Jaarverslag van de Voorzorgskas Kampen*, 1922. De mijnen in het bekken van Charleroi registreerden in 1923 12.502 nieuwe mijnwerkers. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 27.4.1924, 2216.

27. Stadsarchief Charleroi (verder SAC), Association Charbonnière des Bassins de Charleroi et de la Basse-Sambre, *Rapport des Travaux de la Commission d'études de la Question de l'Education du Mineur* (Charleroi 1917) (verder RTC), 53.

ders voor hen een bron van winst bleven. De mogelijkheid om agrarische en industriële arbeid te combineren, maakte dat de vraag naar landbouwgrond niet noodzakelijkerwijze afnam.<sup>28</sup>

Bij de aanvang van de twintigste eeuw maakten alle mijnbekkens, met uitzondering van de Borinage, gebruik van pendelaars. In de zomer van 1909 was ongeveer twintig procent van de mijnwerkers pendelaar. Een groot aantal kwam uit Vlaanderen. Een minderheid van de pendelaars verbleef gedurende de week in de mijnbekkens om slechts in het weekend naar het Vlaamse platteland terug te keren; de meesten pendelden dagelijks. Zo trok tweederde van de pendelaars dagelijks naar het Luikse mijnbekken. Zoals Mahaim duidelijk demonstreerde in zijn grootschalig onderzoek, oefende de mijnindustrie een aantrekkingskracht uit over heel het land. Lokale en regionale rekrutering werd aangevuld met een nationale rekrutering.<sup>29</sup> Deze immigratie was geen louter spontane migratie: formele en informele arbeidsrekrutering zorgde voor de nodige stimulansen.<sup>30</sup> Na de Eerste Wereldoorlog, met de invoering van de achturedag, was zelfs het bekken van de Borinage gedwongen om ook buiten de lokale arbeidsmarkt te rekruteren. Tegelijkertijd konden door de arbeidsduurverkortung meer Vlamingen de wekelijkse pendel inruilen voor een dagelijkse pendel.<sup>31</sup> In de winter van 1928 pendelden 12.000 Vlaamse arbeiders naar de Waalse mijnen, 10.000 keerden dagelijks terug naar huis. Zo pendelde in 1928 4/5 van de pendelaars dagelijks naar het Luikse mijnbekken.<sup>32</sup>

Vanaf het einde van de negentiende eeuw waren steeds meer arbeiders in de Waalse mijnindustrie afkomstig van over de taalgrens, maar ook uit het buitenland. De mijnindustrie zocht, bij gebrek aan voldoende geschikte kandidaten in eigen land, zelf naar potentiële werknemers buiten de landsgren-

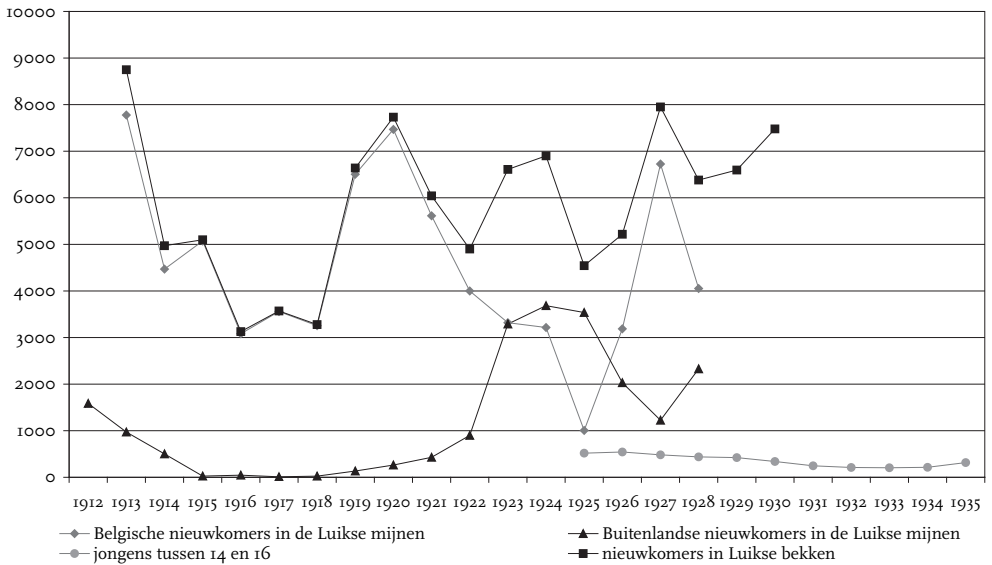
28. E. Vandervelde, *L'exode rural et le retour aux champs* (Parijs 1903); Oris, *Les électeurs*, 883-889.

29. E. Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers* (Brussel 1910); E. Mahaim, 'Les ouvriers mineurs abonnés au chemin de fer en Belgique', *Annales des Mines de Belgique* 16 (1911) 67-116; SAC, RTC 70.

30. Y. Quairiaux, *L'image du flamand en Wallonie. Essai d'analyse sociale et politique* (1830-1914) (Brussel 2006) 136-137; Musée de la Mine, Bedrijfsarchief Bois du Luc (verder BAB), Correspondance 1913; H. Demain, *Les migrations ouvrières à travers la Belgique* (Leuven 1919) 177; Darquenne, *Chapelle-les-Herlaimont* 328; E. Deslé, *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole, het voorbeeld van de Gentse arbeidsbeurs (1891-1914)* (Brussel 1991) 104; L. Schepens, *Van Vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de West-Vlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw* (Brugge 1973) 205.

31. G. Jacquemyns, *La vie sociale dans le Borinage Houiller* (Brussel 1939) 416; Quairiaux, *L'image*, 129-130; *Enquête sur le travail agricole* (Brussel 1920) 8, 10; *Centrale syndicale des Mineurs du bassin de Liège, Rapport et bilan de l'exercice 1922*, p.10; *Revue du travail*, 1922, 1717.

32. Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARA), Theunis 30, Note sur le nombre d'ouvriers qui effectuent de longs voyages par chemin de fer pour aller travailler dans les charbonnages.

**GRAFIEK 1** *Nieuwe mijnwerkers in het bekken van Luik, 1912-1935*

zen. In de jaren twintig rekruteerden de werkgevers 40.000 arbeiders rechtstreeks in het buitenland. Informele migratie, ten dele uitgelokt door deze rekruteringsinspanningen, deed het arbeidsaanbod nog verder aangroeien. Buitenlandse arbeiders vormden een groeiend aandeel onder de arbeidskrachten in de Belgische mijnen.<sup>33</sup> De instroom van buitenlanders stond in een duidelijke relatie tot de aanwerving van Belgen. Terwijl meer Belgen in tijden van economische neergang naar de mijnen trokken omdat mijnarbeid zowat de enige beschikbare baan was, werden buitenlanders vooral aangeworven tijdens periodes van economische hoogconjunctuur, toen andere beroepsmogelijkheden beschikbaar kwamen voor de Belgen. Grafiek 1 illustreert deze verschillende dynamiek voor het Luikse bekken aan de hand van de nieuwkomers in de mijnindustrie zoals de pensioenkas die registreerden.<sup>34</sup> Terwijl in de onmiddellijke naoorlogse heropbouw veel Belgen zich voor het eerst aanmelden in de mijnsector, nam het aantal nieuwe Belgische mijnwerkers in de eerste helft van de jaren twintig sterk af. De globale economische conjunctuur bood de Belgen toen voldoende beroepskansen in andere sectoren. De mijnindustrie oefende een toenemende aantrekkingskracht uit op buitenlanders, waardoor de totale instroom min of meer stabiliseerde. In 1927 steeg

33. F. Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The creation of guest workers, refugees and illegal aliens* (New York 2000) 59-125; zie ook de bijdragen van Bart Delbroek en Leen Roels in dit nummer.

34. Deze grafiek is gebaseerd op de cijfers gepubliceerd in: Centrale syndicale des Mineurs du basin de Liège. *Rapport et bilan*, 1927, 41; 1928, 45; 1930, 68.

het aantal Belgen dat hun loopbaan in de mijnindustrie startte, omdat de beroepskansen buiten de mijnsector door de economische neergang tussen oktober 1926 en april 1928 gevoelig afnamen. Deze stijging van het aantal nieuwe Belgen in de mijnindustrie ging gepaard met een daling van het aantal nieuwe vreemdelingen. In 1928, toen de economische conjunctuur weer aantrok zien we opnieuw een tegengestelde trend: als communicerende vaten daalde het aantal Belgische nieuwkomers terwijl het aantal nieuw aangeworven buitenlanders steeg.<sup>35</sup>

### Veranderingen in de mijnbouw

Aan het einde van de negentiende eeuw veroorzaakte de groeiende vraag naar arbeid, samen met de syndicalisatie van de mijnwerkers, een stijging van de lonen. Deze stijging van de loonkosten maakte voortaan investeringen in een productievere exploitatie lonend. Daardoor konden minder productieve arbeidskrachten worden geëlimineerd. Het werd steeds voordeliger voor de werkgevers om controle over het arbeidsproces te verwerven.<sup>36</sup>

In het laatste kwart van de negentiende eeuw wijzigde het werk van de sleepers zich grondig door de geleidelijke mechanisatie van het transport in de ondergrond. Dat zou evenwel pas in de jaren dertig in versneld tempo integraal worden gemechaniseerd.<sup>37</sup> Aan het einde van de negentiende eeuw waren de mijnen onder druk van de buitenlandse concurrentie gedwongen te investeren in bovengrondse installaties om zuiverder kolen van hoge kwaliteit te kunnen aanbieden. De ongeschoolde bovengronders, vooral jongens, vrouwen en oudere mannen die traditioneel de kolen hadden gesorteerd, werden meer en meer vervangen door automatische was- en sorteerinstallaties.<sup>38</sup> Deze toenemende mechanisering leidde tot een toename van het aan-

35. Caestecker, *Belgian alien policy, 1840-1940*, 81-92; F. Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique 1914-1939* (Brussel 1944) 49-76.

36. Wautelet, *Accumulation*; Michel, *Le mouvement*, 181-204; E. Geerkens, *La rationalisation dans l'industrie belge de l'entre-deux-guerres* (Brussel 2004) 315-331, 525-526, 842-843.

37. K. Pinxten, *Het Kempisch steenkoolbekken. Een economische studie* (Brussel 1939) 86-88; Geerkens, *La rationalisation*, 735; C. Demeure, 'L'industrie belge du charbon et du coke pendant l'année 1929 et son évolution durant la période 1905-1929', *Bulletin de l'Institut de sciences économiques de Louvain* 1 (1930) 155-174, 164.

38. Het aandeel van vrouwen in de arbeiderspopulatie van de Belgische mijnindustrie was 4 procent in 1891, 2,4 procent in september 1934 en slechts 1,9 procent in december 1938. In het Luikse bekken en het bekken van Charleroi hadden de vrouwen in de jaren dertig nog een aandeel van drie tot vier procent. Het waren bijna uitsluitend deze beide bekkens waar huishoudkolen werden gedolven die vrouwen tewerkstelden. SAC, Fontaine L'Évêque et Association Charbonnière, Fedechar, Résultats de l'enquête sur la main-d'oeuvre utilisée dans l'industrie faite par le Ministère du Travail. Zie ook ARA, Binnenlandse Zaken, 806, Fedechar, Rapport du comité sur l'exercice 1938, 65; Leboutte, *Reconversions*, 108.

tal bovengronders, vooral geschoolde arbeidskrachten die weinig uitstaande hadden met mijnarbeid, afgezien van de locatie van hun arbeidsplaats.<sup>39</sup>

De taak van de houwer bleef een paar decennia langer immuun voor kostenbesparende maatregelen.<sup>40</sup> De mechanisering van het houwen door het gebruik van de mechanische drillboren ving pas in het tweede decennium van de twintigste eeuw aan. In 1913 werd tien procent van de Belgische kolen mechanisch gehouwen, toen een uitzonderlijk hoog aandeel voor Europa. Tegen 1928 werd 86 procent van de kolen mechanisch gehouwen en in 1936 zelfs 99 procent.<sup>41</sup> De werkgevers mechaniseerden het houwen vanwege het tekort aan gekwalificeerde arbeidskrachten en de dalende productiviteit van de Belgische mijnen. De overgang van pikhouweel naar drillboor deed de productiviteit toenemen, maar was tegelijkertijd een aanslag op de autonomie van de houwer. Een lange opleiding was niet meer noodzakelijk. De loopbaan van de houwer hoefde niet meer te starten op jonge leeftijd, daar nieuwe mijnwerkers snel het mechanisch houwen konden aanleren. De werkgevers beschouwden deze versnelde opleiding als het cruciale voordeel van mechanisatie, omdat het hen veel onafhankelijker maakte van de arbeiders.<sup>42</sup> De toenemende mechanisering zorgde ook voor een verslechtering van de arbeidsomstandigheden. Aan het kolenfront nam de hoeveelheid stof en lawaai aanzienlijk toe. Hetzelfde gold voor het transport van de kolen naar de ondergrondse verzamelpunten. Door de invoering van schudgoten of een lopende band werd het in de mijngangen lawaaiëriger en stonden de helpers bloot aan verhoogde veiligheidsrisico's.

Door de mechanisering vergrootten de directies hun controle over de arbeidskrachten. In de jaren twintig was het arbeidsproces nog in grote mate een collectieve activiteit. De lonen – ook bij het gemechaniseerde houwen – werden nog steeds collectief berekend. Elke twee weken werd de opbrengst van het delven van kolen in een afdeling verdeeld onder de houters.<sup>43</sup> In de loop van de jaren dertig werd deze collectieve overeenkomst ingeruild voor een strikt individueel gemeten productiviteit en beloning. Het delven van kolen werd geïndividualiseerd. Aan het kolenfront werkte een rij houters die ieder probeerden zoveel mogelijk steenkool te houwen onder een

39. Terwijl in 1905, 25 procent van de arbeidskrachten in de mijnindustrie bovengronds werkten was hun aandeel aangegroeid tot 30 procent in 1929 en dit niettegenstaande de afname met een derde van het aantal mijnzetels (ontginningslocaties). Michel, *Le mouvement*, 122-123; Demeure, *L'industrie belge*, 162 en 159.

40. Commission du Travail, Brussel 1886., *p.v. des séances d'enquête-section régionale E*, p. 6. Annexes au p.v. du 18.7.1886.

41. Wautelet, *Accumulation*, 273; J. Demaret, *Application*; K. Pinxten, *Het Kempisch steenkoolbekken. Een economische studie* (Brussel 1939) 84; Demeure, *L'industrie belge*, 163-164.

42. Demaret, *Application*, 766 en 774-779; Geerkens, *La rationalisation*, 315-331 en 525-526.

43. Demaret, *Application*, 514 zie ook Constant Malva, *Borains* (Mons 1937); Idem, *Un mineur vous parle* (Lausanne 1948) en Idem, *Ma nuit au jour le jour* (Parijs 1978).

strikte controle.<sup>44</sup> Die verhoogde controle valt op te maken uit de toename van opzichters die de activiteiten in het kleiner aantal arbeidsplaatsen nauwgezet volgden.<sup>45</sup> De arbeid van de houwer werd geïntensifieerd om de investering in mechanisering maximaal te laten renderen. De productiviteit nam sterk toe. De dagelijkse productie per mijnwerker in het Waalse bekken steeg van 538 kilo in 1913, over 572 kilo in 1930, tot 720 in 1935, toen de drastische reorganisatie van de arbeid was doorgevoerd. Het Limburgse bekken, dat van bij het begin een ‘moderne’ en ‘rationele’ exploitatiewijze had ingevoerd, liet toen een rendement van 1.085 kilo per mijnwerker noteren.<sup>46</sup>

### De ‘desertie’ van de traditionele mijnwerkersgezinnen

Terwijl de arbeidsvoorwaarden verslechterden, veranderde de samenstelling van de mijnwerkerspopulatie ingrijpend. Vanaf de eeuwwisseling konden de mijnen niet meer rekenen op de lokale arbeidsmarkt. Zo trad een veroudering van het arbeidersbestand op (tabel 1). In 1869 maakten jongens jonger dan zestien nog dertien procent van de mijnwerkerspopulatie uit. Dit daalde tot elf procent in 1885, tien procent in 1891 en zes procent in 1911. De invoering van de leerplicht in 1914 zorgde voor een verdere afname van jonge mijnwerkers. In 1934 was nog slechts 2,7 procent van de arbeidskrachten in de mijnen jonger dan achttien jaar.<sup>47</sup>

**TABEL 1** Aantal jongens in de Belgische mijnindustrie (16 jaar en jonger), 1869-1928<sup>48</sup>

	1845	1860	1880	1890	1900	1910	1913	1923	1926	1928
Bovengrond	599	1823	2399	2499	2682	3448	3611			
Ondergrond	4270	8769	9176	9608	6886	6746	6666	2182	2102	1734

Tijdens de jaren dertig toen de mijnen versneld mechaniseerden, bestempelden de mijnwerkersvakbonden de periode vóór de mechanisatie als de

44. Geerkens, *La rationalisation*, 842-843, 628-640, 744-746; A. Musin, *Les grèves des mineurs au pays noir* (Huy 1935) 15; Jacquemyns, *La vie sociale*, 45-47.

45. Terwijl in 1883 het aandeel opzichters en schietmeesters drie procent van het personeelbestand van de Belgische mijnen uitmaakte, steeg dit aandeel tot zeven procent in juli 1938. ARA, Frère Orban, 133, note du Direction des Mines, 8.7.1883; Commission du Travail (Brussel 1886), p.v. *des séances d'enquête, section régionale D 7; Belgische vakbeweging* 6 (1939) 201.

46. F. Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique (1914-1939)* (Brussel 1946) 2, 19.

47. G. Jacquemyns, ‘La main-d’oeuvre dans les mines’, *Revue de l’Institut de Sociologie* 28: 3 (1938) 5; Harzé, *La crise charbonnière*, 15; Neuville, *La condition ouvrière*, 207; SAC, RTC, 100.

48. Jacquemyns, *La main-d’œuvre*, 4-5.

gouden tijd van de mijnwerkers. Toen was er nog vreugde in de mijnen en was men trots om een mijnwerker te zijn:

Auparavant nous chantions en descendant le long du puits. Aujourd'hui, c'est toujours avec angoisse que nous prenons place dans la cage. Nous avons peur du danger que comportent les longues tailles.[...] Lorsque nous nous en retournons chez nous, harassés de fatigue, vidés d'énergie, c'est pour, après avoir soupé, dormir aussitôt, la tête lourde du bruit des marteaux piqueurs, la respiration gênée par les poussières avalées en grande quantité.<sup>49</sup>

Dit beeld van het verleden was evenwel geïdealiseerd. De groeiende ontevredenheid onder de traditionele mijnwerkersgezinnen ging vooraf aan de veranderingen in de werkomstandigheden en was uiting aan een veranderend wereldbeeld van het Waalse mijnwerkersgezin. De zogenoemde desertie van de traditionele mijnwerkersfamilies was onderdeel van een radicale transformatie van de mijnbevolking van Wallonië. In het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde het demografisch gedrag van de mijnwerkers. De periode van volledige tewerkstelling tussen 1850 en 1873 had de levensstandaard van de vruchtbare mijnwerkersfamilies sterk verhoogd. De economische neergang in het laatste kwart van de negentiende eeuw ondermijnde dit nieuw gevoelen van veiligheid en verbetering die de industriële wereld had gegeven. De ongeschoolden, vrouwen en kinderen, werden in het bijzonder getroffen door werkloosheid. Om hun recent verworven welvaart te beschermen beperkten de mijnwerkersfamilies het aantal kinderen. De mijnwerkers bevonden zich onder de voorhoede van de demografische transitie in Wallonië.<sup>50</sup>

49. 'Vroeger zongen wij toen we in de put afdaalden. Vandaag is het altijd met angst dat we plaats nemen in de lift. We zijn bang voor de gevaren verborgen in de lange mijngangen. [...] Wanneer we terug naar huis komen, zijn we afgemat, zonder energie en na het eten van het avondmaal, vallen we dadelijk in slaap, het hoofd vol van het lawaai van de pikhamer, onze ademhaling gehinderd door het vele stof dat we hebben ingeslikt'. A. Musin, *Les grèves des mineurs au pays noir* (Huy 1935) 14 en 19.

50. Leboutte, *Reconversions* over het demografisch gedrag in het industriële bekken ten noorden van de stad Luik wijst op de metaalbewerkers in de jaren vijftig en mijnwerkers in de jaren zeventig als pioniers in het toepassen van geboortecontrole. In het bekken van Charleroi is het op grote schaal experimenteren met geboortecontrole onder de mijnwerkers ook te plaatsen rond de jaren zeventig. In dat bekken waren het de glaswerkers die iets vroeger deze praktijk aannamen. Onder de mijnwerkers was er op het vlak van de praktijk van geboortebeperving geen onderscheid tussen autochtone mijnwerkers en hun allochtone collega's die zich permanent in deze stad hadden gevestigd. T. Eggerickx, 'The fertility decline in the industrial area of Charleroi during the second half of the 19th century. Did sedentary and migrant people have a different behaviour?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (verder BTNG) 31: 1-2 (2001) 403-429; Eggerickx, *La dynamique démographique*, 416-428.



**TABEL 2** *Aandeel van vaders wiens zonen in de mijn werken of zullen werken (bekken van Chaleroi, 1917)*<sup>51</sup>

Groote gezin	262 opzichters met 328 zonen	99 mijnwerkers met 152 zonen
1 kind	25%	14%
2 kinderen	26%	25%
3 kinderen	38%	47%
4 kinderen	36%	59%
5 kinderen	46%	85%
6 en meer kinderen	51%	90%
Alle gezinnen	35%	52%

Een negatieve correlatie tussen de grootte van het gezin en de desertie uit de mijn blijkt uit twee *surveys* in het bekken van Charleroi (tabel 2). In 1917 werden 262 opzichters bevroegd over hun professionele verwachtingen voor hun zonen, 328 in totaal. Slechts 35 procent van deze vaders zag voor hun jongens een toekomst in de mijn. Een analoge *survey* van 99 mijnwerkers en hun verwachtingen omtrent de toekomst van hun 152 zonen in de mijn Monceau-Bayemont leverde een score van 52 procent op voor de mijnindustrie. In beide gevallen bleek dat de ouders minder uitzagen naar een loopbaan van hun kinderen in de mijnindustrie naarmate de gezinnen kleiner waren.

Mijnwerkers stimuleerden hun kinderen tot een keuze voor andere beroepen. Kwalificatieverlies van arbeid in andere sectoren, als gevolg van de tweede industriële revolutie, maar ook formele scholing openden nieuwe mogelijkheden. Kinderen moesten niet meer zo snel mogelijk bijdragen tot het gezinsinkomen, maar moesten met hun beroepskeuze sociaal prestige veroveren. Deze vlucht uit de mijnindustrie viel samen met een bredere kijk op de samenleving. Na de Eerste Wereldoorlog boden het onderwijs en het leger kansen om aan de mijnwerkersgemeenschappen te ontsnappen. Met de invoering van de leerplicht werd onderwijs in toenemende mate beschouwd als een middel tot sociale promotie en tegen armoede.<sup>52</sup> Dat het aantal jongens tussen veertien en zestien jaar, dat jaarlijks aan de slag ging in de Belgische mijnen, bleef dalen, illustreert deze breuk. Terwijl in de jaren 1920 het aantal nieuwe mijnwerkers tussen veertien en zestien schommelde rond de drieduizend, daalde het aantal tot slechts een duizendtal in 1932 – ten dele een gevolg van het lage geboortecijfer tijdens de Eerste Wereldoorlog – om daarna wat te stijgen. Maar het aantal van het midden van de jaren 1920

51. SAC, RTC 38-39; Zie ook *Le Peuple*, 17.5.1930; *Arbeidsblad*, 32: 4-5 (1931) 618; Jacquemyns, *La vie sociale*, 40.

52. Archief Bois du Luc, 181, Commission du recrutement du personnel, 5.10.1922.

werd niet meer bereikt, en bovendien verkozen de jongeren de bovengrond. Ook de militaire dienstplicht opende nieuwe horizons. In de negentiende eeuw was dienstplicht beperkt tot een klein deel van de jongemannen die geen geluk (en middelen) hadden, vanaf 1913 werd de plicht tot dienen veralgemeend voor alle Belgische mannen. Voor de Belgische jonge mijnwerkers was deze ervaring, volgens Navez, de directeur van de mijn Monceau-Bayemont (in het bekken van Charleroi) aanleiding om in de steden te blijven en daar een baan te zoeken: 'Le service militaire exerce une influence défavorable sur le recrutement de la main d'oeuvre minière'.<sup>53</sup>

**TABEL 3** Aantal jongens tussen 14 en 16 jaar die aangeworven werden in de mijnindustrie, 1925-1935<sup>54</sup>

	Ondergrond	Bovengrond	Totaal
1925	1306	1478	2784
1926	1774	1591	3365
1927	1836	1324	3160
1928	1493	1566	3059
1929	1154	1491	2645
1930	982	1216	2198
1931	717	878	1595
1932	432	623	1055
1933	469	706	1175
1934	571	759	1330
1935 (tot 11/11)	830	1018	1848

Zelfs tijdens de jaren van hoge werkloosheid konden slechts weinig mijnwerkersgezinnen verleid worden om hun zonen naar de mijn te laten gaan. De mijnbedrijven bleven inspanningen leveren om deze jongens aan te trekken. In het generationaliseerde en geïntensiverde arbeidsproces was echter slechts kracht van belang; een opleiding was niet meer noodzakelijk. De jongens werden alleen aangenomen om te vermijden dat ze zouden wegdrijven van

53. 'De militaire dienstplicht oefent een negatieve invloed uit op de rekrutering van arbeidskrachten voor de voor de mijnindustrie' BAB, 181, Commission du recrutement du personnel, 5.10.1922. Ute Frevert wees erop dat de militaire dienst in het Pruisen van de negentiende eeuw, ondanks de antimoderne waarden die het leger zeker toen vertegenwoordigde, toch voor vele jonge mannen een moderniserende ervaring in sociaal-culturele zin was. U. Frevert, *A nation in barracks. Modern Germany, military conscription and civil society* (Oxford 2004) 191.

54. Deze cijfers zijn gebaseerd op het aantal inschrijvingen in de pensioenkassen van de mijnindustrie. Archives de l'état de Liège, Colard, 70, Fedechar, enquête de 22.11.1935 en BAB, 248.

de mijnindustrie. Een vroegtijdige aanwerving bood meer zekerheid dat deze jongens, eenmaal volwassen, als houwer aan de slag zouden gaan.<sup>55</sup>

### De stabilisatie van de arbeidsmigranten uit Vlaanderen en uit het buitenland

Omdat de zelfreproductie van de Waalse mijnwerkersfamilies na 1890 moeizamer verliep, streefden de mijnbedrijven naar een stabilisatie van een deel van hun nieuwe arbeidskrachten, hetzij uit Vlaanderen, hetzij uit het buitenland. Deze strategie boekte alleen succes bij de Vlaamse arbeidsmigranten in het Limburgse bekken. De Limburgse mijnbedrijven investeerden ongemeen sterk in deze stabilisatieoperatie en slaagden erin een loyale kern van nieuwe Vlaamse arbeiders aan zich te binden. Een selectief personeelsbeleid dat Vlaamse mijnwerkers begunstigde kon onder meer Vlaamse boerenmijnwerkers overtuigen definitief voor deze industrie te kiezen.<sup>56</sup> In de regel bleven Vlaamse pendelaars echter boeren-arbeiders die hun banden met de rurale wereld niet verbraken. Voor hen bleef mijnarbeid veelal beperkt tot een specifieke levensfase. Vooral ongehuwde of nog maar net gehuwde jonge mannen pendelden. Deze weigering exclusief te kiezen voor de mijnarbeid verklaart dat het verwerven van kwalificaties om het beter betaalde werk van houwer te kunnen doen deze Vlaamse pendelaars niet interesseerde. Het inkomen dat zij verwierven met de keuterboerderij, aangevuld met mijnarbeid of andere vormen van tijdelijke arbeid, samen met de lagere levenskosten op het platteland, maakte de economische noodzaak om zich te vestigen in de mijnindustrie gering. Door de aanwezigheid van voor hen interessantere arbeidsmogelijkheden in de bouw of de landbouw waren de Vlaamse boeren-arbeiders veelal slechts tijdelijke mijnwerkers, met een voorkeur voor de tewerkstelling in de winter. Deze Vlaamse pendelarbeiders bewezen ook hun nut in het nieuwe productieproces. De mijn kon ten volle profiteren van de fysieke kracht van de arbeider en een hoge rotatie van pendelaars verzekerde dat deze arbeidstoevoer steeds jong en sterk bleef. Investerings in deze arbeidskrachten waren niet noodzakelijk. Dit aanbod van ongeschoolde mankracht was dankzij de goedkope treinabonnementen ook heel elastisch.<sup>57</sup>

55. Geerkens, *La rationalisation*, 249-250, 525-526.

56. F. Caestecker, 'Vervanging en verdringing van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg. De emancipatie van de Limburgse mijnwerkers (1920-1940)', *Limburg-Het Oude Land van Loon* 77 (1998) 309-326; L. Minten, 'Op zoek naar mijnwerkers in een agrarische provincie', in: L. Minten (ed.), *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tiel 1992) 98-120.

57. Centrale syndicale régionale des mineurs du Bassin de Liège. Bilan et rapport du 19e exercice, 1927, 61 zie ook 1926, 194; Mahaim, *Les abonnements* 22; E. Vliebergh en R. Ulens, *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle* (Brussel 1909) 174-175 en 365; Demain, *Les migrations*, 41-47, 62-64, 70, 142-150; E. Vandervelde, *L'exode rural*, 158; R. Blanchard, *La Flandre, étude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande* (Lille

De stabilisatieoperatie richtte zich in de tussenoorlogse periode daarom noodzakelijkerwijze op de arbeidskrachten die geïmmigreerd waren uit het buitenland. In alle bekkens wensten de mijnen uit deze buitenlanders een loyale arbeiderskern te maken die over de generaties heen de mijnen hun arbeidskracht zou leveren. De werkgevers waren bereid te investeren in gesegeerde etnische gemeenschappen om zo een exclusieve oriëntatie op de mijnindustrie te bewerkstelligen. Het ondersteunen van een etnisch verenigingsleven en een eigen onderwijsnet voor hun migrantengemeenschappen zou de reproductie van deze arbeidskrachten moeten kunnen verzekeren.<sup>58</sup>

Onder druk van de mijnwerkersvakbonden werd deze strategie tijdens de jaren dertig ten dele gedwarsboomd door de Belgische autoriteiten, die werkgevers dwongen om de Belgische arbeiders voorrang te geven. Indien er ontslagen vielen, hoorden de buitenlanders als eersten het bedrijf te verlaten. In het bijzonder de bovengrond en de functies van opzichters werden gereserveerd voor de Belgen. Belgische mijnwerkers werden geprivilegieerde mijnwerkers. Deze voorkeursbehandeling van de Belgische werknemers is zonder twijfel een belangrijke verklaring voor het feit dat Belgen (en dit tot 1965) de meerderheid uitmaakten in de Belgische mijnen.<sup>59</sup> Onder de productieve ondergrondse mijnwerkers kwamen de Belgen evenwel snel in de minderheid.

Deze hogere concentratie van buitenlandse arbeiders in de ondergrond was in de eerste plaats een gevolg van de negatieve sociale opstelling van de Belgen tegenover de ondergrondse mijnarbeid. Tijdens de economische crisis van de jaren dertig, met torenhoge werkloosheidscijfers buiten de mijnsector, stroomden relatief weinig Belgische werklozen naar de mijnen. De werkloosheidsuitkeringen, gereserveerd voor de Belgen, ondermijnden de 'weldadige' effecten van een economische neergang in de zin van een aantrekking en stabilisatie van mijnarbeiders.<sup>60</sup> Alleen door het mijnwerk minder hard, vuil en ongezond te maken, of eerder door de nadelen te compenseren door een hoger loon, kon men meer Belgen ertoe overhalen om zich te vestigen in het mijnwerkersberoep. Deze strategie werd gevolgd na de Tweede Wereldoorlog met de kolenslag, maar slechts halfslachtig, want hij ging gepaard met een massale rekrutering

---

1906) 286-290; H. Vandormael, *Wij zijn de fossemannen anders niks. Mijnwerkers getuigen* (Galmaarden 1991); Mahaim, *Les abonnements*, 162 en 167. Voor de houding van de mijnwerkersvakbonden ten opzichte van deze pendelaars zie F. Caestecker, 'Vakbonden en etnische minderheden, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbekkens, 1900-1940', *Brood en Rozen* 2: 1 (1997) 51-63.

58. Caestecker, *Belgian alien policy 1840-1940*, 128-132; F. Caestecker, 'Le multiculturalisme de la Belgique. Une analyse de la politique de scolarisation des enfants polonais en Belgique, 1923-1940', *BTNG* 21: 3-4 (1991) 535-573.

59. Caestecker, *Vervanging*, 321.

60. Caestecker, *Belgian alien policy 1840-1940*, 245-246; G. Vanthemse, *De werkloosheid in België 1929-1940* (Antwerpen 1989).

van arbeiders in Italië en in de kampen van *displaced persons* in Duitsland. De Belgische overheid zorgde ervoor dat deze instroom van arbeidskrachten zich concentreerde in de ondergrond van de mijnen. Sinds de jaren 1930 verleende de overheid haar steun aan de werkgevers door de professionele mobiliteit van buitenlanders op middellange termijn (10 jaar) aan banden te leggen. Arbeidsmigranten uit het buitenland werden zo gekanaliseerd naar de mijnindustrie. De investeringen van deze industrie in de rekrutering van buitenlanders leverden, dankzij deze overheidsdwang, een optimaal rendement op.

## Conclusie

Dit overzicht van de vorming van een stabiele mijnwerkerspopulatie geeft aan hoe moeilijk het voor de mijnen was om voldoende arbeiders aan te werven. Kandidaat-mijnwerkers waren er nochtans voldoende. De economische druk op de rurale gemeenschappen was sterk genoeg om de boeren te overtuigen om uit te kijken naar een inkomensbron buiten hun dorpen. De mijnen hadden echter arbeiders nodig die zich wilden vestigen in deze industrie. De meeste boeren legden zich met tegenzin neer bij hun opname in de nieuwe industriële klasse. De werkgevers waren weliswaar bereid om hen materieel en moreel te steunen, maar als zij zich overgaven, dan gaven ze de voorkeur aan de aantrekkelijker metaalindustrie. Gedurende de negentiende eeuw werd toch een steeds stijgend aantal mensen loyaal ten opzichte van de mijnindustrie. Deze groep werd het ‘ras’ van mijnwerkers genoemd en vormde de kern van het arbeidersbestand van de mijnindustrie. Zij kwamen de mijnen binnen als kinderen en verlieten die alleen om te sterven. Tijdens hun beste jaren waren zij de houwens, de mijnwerkerselite. Dit tijdperk van het ‘mijnwerkersras’ duurde niet de volledige negentiende eeuw. Aan het eind van de negentiende eeuw begonnen de kinderen van deze mijnwerkers de industrie waarin zij ‘geboren’ waren te verlaten.

De ‘desertie’ van de traditionele mijnwerkers mag niet louter als een resultaat van veranderende arbeidsomstandigheden worden beschouwd. Rationalisatie, mechanisatie en werkdrukverhoging waren zowel oorzaak als gevolg van een tekort aan arbeiders in de Belgische mijnen. De prille mechanisatie was gedeeltelijk het resultaat van een tekort aan gekwalificeerde arbeiders, maar mechanisatie heeft – door de verslechtering van de arbeidsomstandigheden en door ingrijpende wijzigingen in de mijnwerkersloopbaan – ook bijgedragen tot de vlucht uit de mijnen. De traditionele mijnwerkersfamilies waren tegen het einde van de negentiende eeuw niet meer tevreden met hun traditionele lot en kregen nieuwe ambities. Zelfs in de mondindustriële Boringe begonnen de mijnwerkersfamilies zich af te wenden van de mijn. De desertie van de traditionele Waalse mijnpopulatie op het eind van de negentiende eeuw – toen juist extra mankracht nodig was – resulteerde in twee

verschillende, maar verweven werkgeversstrategieën. Enerzijds deden de mijnbedrijven een beroep op Vlaanderen voor aanvullende arbeidskrachten; anderzijds werd de mechanisatie van het transport en vooral van het houwen versneld. Deze laatste strategie zou de nieuwe Vlaamse mijnwerkers in staat stellen, na een paar jaar mijnervaring, ook de meer productieve taken uit te voeren en de Waalse deserteurs te vervangen.

Deze gecombineerde strategie loste het knelpunt in de mijnindustrie niet op. Het tekort aan arbeiders bleef acuut. Ofschoon de teloorgang van de traditionele plattelandsgemeenschappen in Vlaanderen duizenden boeren uitzond naar industriële gebieden, was hun trouw aan het mijnwerkersvak opvallend beperkt. De meeste Vlaamse immigranten voelden weinig aandrang om zich te vestigen als mijnwerker. Hun weerstand tegen het beroep had twee dimensies, een geografische en een professionele. Ten eerste weigerden ze om te verhuizen naar de industriële gebieden. Een definitieve emigratie was toch niet noodzakelijk, het goedkope treinabonnement stelde hen in staat om van hun dorp naar de mijn te pendelen. Ten tweede waren zij niet geneigd om productieve taken op zich te nemen. Zij waren tevreden met de ondergeschikte posities en met het daarbij horende lagere loon. Dankzij het goedkope transport konden de Vlaamse keuterboeren zich op een flexibele manier aanpassen aan de industriële maatschappij.

Voor de mijnbedrijven waren de pendelende Vlamingen een goedkope oplossing voor hun arbeiderstekort, maar op lange termijn – in het licht van de aanhoudende desertie van de Waalse mijnwerkersfamilies – veroorzaakte dit een tekort aan beroepsmijnwerkers. De desertie van de Waalse arbeiders vereiste een definitieve immigratie die op termijn een nieuwe kern van ervaren mijnwerkers zou opleveren. De mijnbedrijven namen daarom hun toevlucht tot de aanwerving van buitenlandse werknemers. Deze immigranten brachten niet alleen een oplossing voor de tijdelijke nood aan werkkrachten, maar ook voor de structurele behoefte aan werknemers die zich professioneel als mijnwerker wilden vestigen. Op het eind van de tussenoerlogse periode waren buitenlandse werknemers een onmisbaar deel van de arbeidskrachten in de Belgische mijnindustrie geworden. De Belgische mijnwerkers bleven belangrijk omdat de werkgevers onder hen opzichters en instructeurs selecteerden en voor de Belgen was ook de bovengrond voorbehouden. Deze bevoorrechte behandeling van de Belgen begon al op het eind van de negentiende eeuw, toen de Belgische autoriteiten de lonen subsidieerden met goedkope treinabonnementen. Sinds de jaren 1930 werden de Belgische mijnwerkers, onder druk van vakbonden en overheid, een geprivilegieerde groep in de mijnindustrie. Hun collega's van buitenlandse nationaliteit werden gedwongen de schokken op te vangen van de conjunctuurschommelingen. Mijnarbeid exclusief voorbehouden voor Belgen hebben de werkgevers nooit overwogen. Dit zou de toen al nauwelijks winstgevende Belgische mijnindustrie economisch onleefbaar gemaakt hebben.

**Over de auteur**

Frank Caestecker (1960) is Doctor in geschiedenis van het Europees Universitair Instituut (Florence). Sinds 2003 is hij verbonden aan de vakgroep nieuwste geschiedenis van de universiteit Gent. Het zwaartepunt van zijn historisch onderzoek is het vreemdelingenbeleid en internationale migratie binnen België en Europa in de negentiende en twintigste eeuw. Zijn belangrijkste publicaties zijn *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The creation of guest workers, refugees and illegal aliens* (New York 2000) en het verzamelwerk dat hij samen met Bob Moore redigeerde *Refugees from nazi Germany and the Liberal European states, 1933-1939* (Berghahn books 2009).

E-mail: Frank.Caestecker@ugent.be